

Biblioteka
ČETVRTI ZID
/67. knjiga/

Nakladnik
Disput, Zagreb

Za nakladnika
Jolip Pandurić

RECENZENTI
Lada Čale Feldman
Adrijana Vidić

CRTEŽ NA NASLOVNICI
Edgar Degas, crtež prema Botticellijevu "Rođenju Venerē", 1859.
(zbirka Marianne Feichenfeldt, Zürich)

LIKOVNA, LIKOVNA OPREMA I GRAFIČKA PRIPREMA
Disput

TISAK
Kikagraf, Zagreb

Godina i mjesec objavljivanja
2016, svibanj

ČIP-zapis dostupan u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 000931260

ISBN 978-953-260-260-9

TIJELO U TEKSTU

Aspekti tjelesnosti u suvremenoj kulturi

Uredila
Jasmina Vojvodić

DISPUT / Zagreb, 2016.

Романом *Асан* Владимир Маканин вносит специфический вклад в Кавказский текст русской литературы. На примере майора Александра Сергеевича Жилина, имя, отчество и фамилия которого являются отсылками на разных авторов и персонажей классического Кавказского текста, автор романа показывает бессмысленность войны, пользуясь при этом особой метафорикой, связанной с телесностью. Телесность играет роль не только в повседневной жизни солдата (как на любой войне), но телесная метафорика описывает войну как огромный организм, через жилы которого течет его «кровь», бензин. Жилин (имя которого и в этом отношении становится *говорящим*), таким образом, не только распоряжается распределением бензина и его продажей чеченцам освобождает военные дороги, но и, как некий бог, управляет движением важнейшей жидкости метафорического «тела войны». Отождествляясь с выдуманым чеченским богом Асаном, Жилин владеет этим организмом до того момента, пока не окажется убитым контуженым солдатом в припадке паники. Бессмысленная смерть Жилина и конец его существования как незаконного торговца бензином подчеркивает бессмысленность войны вообще.

TIJELO-(JEZIČNI) IDENTITET I TIJELO-REFERENCA (O TRAUMI I RATU U KNJIGAMA RAT NEMA ŽENSKO LIČJE I DJEČACI OD CINKA SVETLANE ALEKSIEVIĆ)

1. Uvod

Suvremenu je Rusiju, u kojoj se četvrt stoljeća nakon raspada Sovjetskoga Saveza osjećaju tragovi intenzivne i burne tranzicije, zanimljivo posjetiti u bilo kojem razdoblju godine. Ipak, posjetitelje posebice zainteresirane za rusku i sovjetsku povijest prošloga stoljeća, kao i sve koje zanima problematika nacije, identiteta, pamćenja, povijesti, traume i načina njihove narativizacije u tekstovnim kulturi, osobito će zainteresirati boravak u toj državi tijekom svibnja, odnosno početkom i nakon Dana pobjede, koji se od 1945. i znamenite Žukovljeve ratifikacije kapitulacije njemačkih nacističkih vlasti 9. svibnja, obilježava raskošno kao nijedan drugi praznik, čime se ritualizira dominantan historiografski narativ po kojemu je Veliki domovinski, odnosno Drugi svjetski rat povijest trijumfa. ¹ Vlasti su se pobrinule da se na taj za rusku i za povijest bivših sovjetskih država posebno važan dan zanemarenim ne osjeća "mali čovjek", pa je – premda se središnji događaji nesumnjivo vezuju uz izložbu ratnog naoružanja kojim danas raspolaže rusku vojska – neizostavan dio proslave i posjet Grobnici Neznanom junaku, podignutoj 1967. godine. Spajanjem razine mikropovijesti, koja se artikulira u spomeniku Nezanom junaku, s makropoviješću, koja se reprezentira vojnim arsenalom, ruske vlasti naizgled niveliraju ponor između dvaju narativa: onog kanonizirane verzije povijesti (koja je temelj za izgradnju poslijeratnog sovjetskog i ruskog kolektiv

¹ Temi je proizvodnosti sjećanja na Drugi svjetski rat tijekom sovjetskog kasnog socijalizma i u posisovjetsko vrijeme posvećen rad B. Dubina "Krvavi rat" i "velika pobjeda" ("Otečestvennyye zapiski", 2004). U njoj ruski sociolog piše da pamćenje valja promatrati kao metaforu, odnosno kao "gnijezdo metafora koje simbolički transkribiraju – označavaju ili preispituju – više ili manje postojane, nepostojane društvene konstrukcije i temeljne uporišne točke pamćenja u spoznajni ljudi" (Dubin 2004).

nog nacionalnog identiteta, odnosno "izmišljene tradicije" u Hobsbawmovu smislu) te onog nekanonizirane povijesti (koja je simbolički utjelovljena u nijemome prahu, odnosno posmrtnim ostacima tijela Neznanoga junaka) lišene glasa onih za koje je Drugi svjetski rat dio proživljenog iskustva.

Promišljanje o tome je li ponor između kanonizirane slike povijesti i nekanoniziranog narativa lišene glasa (ne)premostiv te koliko su jake dodirne točke između kolektivnih slika povijesti i (često neizgovorenog, nijemog) sjećanja individua motiviralo nas je da se u ovome radu pozabavimo načinima na koje su reprezentirana i artikulirana iskustva trauma Drugog svjetskog rata i Sovjetsko-afganistanskog rata u tekstovima-svjedočenjima koje je bjeloruska novinarka i spisateljica Svetlana Aleksievič sabrala u dvije zbirke: *Rat nema žensko lice (U vojny ne ženskoe lico, 1985)*² i *Dječaci od cinka (Cinkovye mal'čki, 1991)*.³ Osim što su tekstovi Svetlane Aleksievič zanimljivi i jedinstveni po sadržaju koji nude, a to su više ili manje neposredna svjedočenja onih za koje su ratne traume bile proživljeno iskustvo, oni su zanimljivi i jedinstveni i po za rusku književnost neuobičajenoj, žanrovski hibridnoj formi svjedočenja.

2. Trauma između činjenične povijesti i zapamćene prošlosti

Kao što su dosad pisali različiti znanstvenici u područjima psihoanalitičke kritike, povijesti i kulturalnih studija (istraživači poput Sh. Felman, C. Caruth, D. Laub i D. LaCapre radikalno su promijenili poimanje traume te se niz njihovih istraživanja,

² Riječ je o prvoj knjizi Svetlane Aleksievič, u kojoj su sabrana svjedočenja žena koje su tijekom Drugog svjetskog rata imale od 15 do 30 godina. Knjiga je prvi put objavljena u Minsku 1985. Iste je godine objavljena na bugarskom i kineskom jeziku; u sljedećim godinama uslijedili su prijevodi na češki, vijetnamski, bugarski, njemački, engleski, mađarski, rumunjski, finski i brojne druge jezike. U Rusiji je knjiga prvi put objavljena 1988. godine te je doživjela nekoliko novih izdanja. U ovom smo se radu koristili izdanjem iz 2012. godine, koje je dostupno u virtualnom obliku na <http://www.alexievich.info/booksRu.html#1>. Navode iz spomenute knjige označavat ćemo kraticom *U vojny* i stranicom na kojoj se nalazi citat.

³ Knjiga je prvi put objavljena u Moskvi 1991. godine. U ovom smo se radu koristili izdanjem iz 2006. godine, koje je dostupno u virtualnom obliku na <http://www.alexievich.info/knigi/ZinkovyeRus.pdf>. Navode iz spomenute knjige označavat ćemo kraticom *CM* i stranicom na kojoj se nalazi citat. Knjiga je dobila naslov po pocičanim ljesovima u kojima su dovoženi vojnici poginuli u ratu u Afganistanu. Zbog posebnog postupka hermetizacije groba usporavao se proces raspadanja trupla. Premda je zbirka svjedočenja *Černobil'ska molitva. Kronika budućnosti (Černobil'skaja molitva. Hronika buduščego, Moskva, 1997)* nesumnjivo najpopularnija knjiga S. Aleksievič, veliku su pozornost privukli i njezini drugi radovi, koji, zajedno s knjigom *Rat nema žensko lice*, čine peterosvećanu cjelinu *Crveni čovjek. Glasovi utopije (Krasnyj čelovek. Golosa utopii)*. Godine 1985. objavljena je zbirka svjedočenja o ratu djece koji su tijekom rata imala od 7 do 15 godina (*Posljednji svjedoci. Knjiga nedječjih priča – Poslednie svideteli. Kniga nedetskikh rasskazov, Moskva, 1985*); svjedočenja pojedinaca koji su raspad Sovjetskog Saveza doživjeli posebno traumatično objavljena su 1993. odnosno 1994. (*Začarani smrću – Začarovannye smertju, Minsk, 1993; Moskva, 1994*). Godine 2013. objavljena je posljednja od pet knjiga ciklusa, pod naslovom *Rabljeno doba: kraj crvenog čovjeka – Vremja sekond-hend: konec krasnogo čeloveka*, u kojoj se detaljno, dokumentaristički govori o potresnim sudbinama pojedinaca koji su raspad Sovjetskog Saveza doživjeli kao osobnu tragediju.

u kojima se govori o "kolapsu svjedočenja", "dogadaju bez svjedoka", "zakasnelosti svjedočenja" i "neizgovornosti traume", nalazi u temeljima studija traume),⁴ traumatična iskustva – budući da "frustrirajuće problematiziraju raniji identitet [svjedoka]" (Kalinin 2013) – ostvaruju iznimno složene odnose ne samo prema činjeničnoj povijesti nego i prema zapamćenoj prošlosti. Naime, trauma, kao što navodi Cathy Caruth na liniji već ranijeg, konceptualnog modela traume što ga je uspostavio Freud (prije svega u radovima *S onu stranu principa zadovoljstva – Jenseits des Lustprinzips, 1920. i Mojsije i monoteizam – Der Mann Moses und die monotheistische Religion, 1939*) te na temelju teza o performativnosti jezika Paula De Mana (*Alegorije čitanja: figurativni jezik kod Rousseaua, Nietzschea, Rilke i Prousta – Allegories of Reading: Figural Language in Rousseau, Nietzsche, Rilke, and Proust, 1979*), "ne funkcionira kao bilješka o prošlosti, nego upravo pokazuje snagu iskustva koje [subjekt] još ne posjeduje" (Caruth 1995: 151), što bitno usložnjava, a mogli bismo reći i posve onemogućuje upisivanje individualne traume u tijelo činjenične povijesti. (O tome posredno govori i nemogućnost post-sovjetske javnosti da povjeruje u autentičnost svjedočenja sabranih u knjizi *Dječaci od cinka* te da ih inkorporira u tkivo kanoniziranih historioografskih narativa o Sovjetsko-afganistanskom ratu. Sudski procesi koje je S. Aleksievič prolazila nakon objavljivanja knjige dostupni su u izdanju *Dječaka od cinka* na koje se referiramo u ovome radu, str. 128–168. Isto tako, knjiga *Rat nema žensko lice* bila je tijekom perestrojke detaljno cenzurirana zbog toga što je u njoj žena prikazana na društveno neprihvatljiv način. Cenzurirani se dijelovi, kao i iskazi cenzora, također nalaze u izdanju na koje se referiramo u ovome radu, str. 13–20.) U tome smislu, kao što je pisao i ruski sociolog B. Dubin, "heroizacija rata, monumentalizacija kolektivne slike – uopće nije svjedočanstvo sjećanja, nego uputa na mjesto zaborava, amnezijiški trag ili 'ožiljak'"⁵ (Dubin 2004; vidi: Vajzer 2014), zbog čega je pamćenje povijesnih katastrofa, poput Crvenog i Bijelog terora nakon

⁴ Trauma se od 90-ih godina intenzivno analizira u okvirima jedne od najdinamičnijih znanstvenih disciplina, u studijima traume (eng. *trauma studies*). Niz se istraživača u svojim radovima slijedeći prvenstveno koncepciju traume koju je skicirao Freud, bavio problemima reprezentacije i prevladavanja traumatičnog iskustva (ističemo, uz spomenute, G. Agamben 2008; R. Leys 2000). Bez obzira na što u ruskoj humanistici i u društvenim znanostima trauma nije postala dominantan antropološki okvir za promišljanje recentnijih povijesnih katastrofa, zauimajuće traumu aktualizira se posljednjih nekoliko godina. To se u prvom redu odnosi na zbornik radova koji su uredili S. Ušakin i E. Trubina (*Trauma: Mjesto. Zbornik radova – Trauma: Puncty Sbornik statej, Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2009*), kao i na 2013. godine objavljeni knjigu I. Sandomirskije *Blokada u riječi: kritičko-teorijski ogledi i biopolitika jezika (Blokada v slove: Očerki kritičeskoj teorii i biopolitika jazyka, Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie)*. Godine 2012. temi je kulturološke antropologije traume posvećen tematski broj *Semiotika kolovaza u 20. stoljeću (Semiotika avgusta v XX veke)*, nakon čega su se radovi o načinima reprezentacije traume u kontekstu ruske književnosti, filma i kulture počeli redovito objavljivati (v. popis literature u ovome radu).

⁵ Usput spomenimo da se na sličnom tragu argumentacije temeljilo i Kertészovo predavanje u berlinskom Schauspielhausu 1993, u kojem je mađarski nobelovac govorio o tome da "formalne komemoracije, mehaničko ponavljanje obreda javnih prisjećanja možda više služe institucionalnome zaboravu negoli katartričkom sjećanju" (Kertész 2004: 146–147).

Revolucije, rata i GULAG-a, u sovjetskom i ruskom društvu često postojalo na način koji je prognao traumatične aspekte prošlosti, čineći ih "slijepim pjegama" ne samo domovinske povijesti nego i kolektivnog identiteta koji se na toj povijesnoj struktuirao. Stoga I. Kertész – uspoređujući holokaust i GULAG – s pravom govori o tome da se u slučaju GULAG-a, za razliku od holokausta – koji je postao svojevrsnim općim mjestom, neodvojivim toposom (auto)percepcije Europljana o vlastitoj kulturi – "duh kazivanja još uvijek bavi tom pričom, prije nego što po njemu udari žig konačne forme" (Kertész 2004: 52).

Na razini pamćenja samog subjekta/svjedoka te utjecaja toga sjećanja na strukturu njegova identiteta "erozivni" pejzaž subjektivnog sjećanja na traumu (v. Vajzer 2014) često je nemoguće povezati s konkretnim povijesnim događajem, te traumatično sjećanje "traje kao stanje spoznaje subjekta koji ne može izći izvan granica toga iskustva" (isto). Trauma je određeno iskustvo koje se nije integriralo u simboličko (Judith Butler je tako pisala da "trauma [...] sama ne može biti ne- posredno simbolizirana u jeziku. [...] Ona postoji kao stvarno, gdje je stvarno ono što bilo koji iskaz stvarnoga ne uspijeva uključiti", Butler 1993: 192), stoga o njoj subjekt ne može govoriti, odnosno na nju se referira "kao na nešto što je izvanjsko u odnosu na njega" (Salecl 2002: 196). Andrea Zlatar u knjizi *Tekst, tijelo, trauma: ogled o suvremenoj ženskoj književnosti* ističe dva ključna razloga neizrecivosti traume: prvi je filozofski, i on govori "o neizrecivosti ne-čovječnog kao takvog" (Zlatar 2004: 182), o čemu je pisao i Imre Kertész u *Čovjek bez sudbine*, naglašavajući: "Moram priznati da neke stvari ne bih nikada bio u stanju objasniti; ne, posve točno sigurno ne, ukoliko ih promatram iz kuta vlastitih očekivanja, pravila, smisla, općenito, sukladno životu, redu stvari, barem onako kako ih ja poznajem" (Kertész 2003: 191). Drugi je razlog neizgovorivosti traume psihijatrijsko-anali- tičke prirode, kako je pisala i A. Zlatar u spomenutoj studiji. On se tiče pretpostav- ke da radikalni traumatični događaji (koji su desubjektivizirali pojedinca, uzroko- vali slamanje njegova osjećaja konzistentnosti vlastitoga identiteta) "ne mogu biti 'prerađeni', ne mogu 'doći do jezika' i 'biti iskazani', pa time i riješeni" (Zlatar 2004: 182; usp. Wilkinson 1997/1998: 106). Drugim riječima: da bi svjedočio, mora postojati Ja koje svjedoči, a upravo traumatično iskustvo lišava subjekta osjećaja cjelovitosti njegova vlastitog Ja.⁶

⁶ Giorgio Agamben se u svojoj kanonskoj knjizi *Ono što ostaje od Auschwitza* u nekoliko navrata bavio pitanjem samog subjekta svjedočenja te je, nastavljujući se na tezu o holokaustu kao o "događaju bez svjedoka" Shoshane Felman i Dorijsa Lauba, isticao najužu povezanost aporije samog svjedočenja s aporijom subjekta koji svjedoči: "U svakom je svjedočenju još neka druga praznina: po definiciji svjedoci su preživjeli i, dakle, svi su na ovaj ili onaj način uživali neki privilegij. O sudbini običnog zarobljenika nitko nije pripovijedao jer materijalno nije imao mogućnost da bi preživio..." (Agamben 2008: 24). Kao što je pisao i Primo Levi, "mi preživjeli nismo pravi svjedoci [...] upravo oni, 'muslimani' (*Musulmani*), potopljivi, integralni su svjedoci (*testimoni integrati*): svjedoci koji bi mogli reći sve" i čija bi isповijed bila sveopće značajna. Oni su pravilo, mi smo iznimka. [...] Umjesto njih govorimo mi kao njihovi ovlaštenici" (isto). I sam je Lyotard u knjizi *Le différend* pisao o nemogućnosti svjedočenja ističući sljedeće: "Doista, 'svojim očima vidjeti' plinsku komoru bio bi uvjet koji nekome dodjeljuje autoritet da utvrdi njezino postojanje i uvjereni nevjernika. Morao bi još dokazati da je ubila u trenutku kada si je vidio. [...] No, ako si mrtav, tada ne možeš svjedočiti da si umro zbog plinske komore" (Lyotard prema Agamben 2008: 25).

U tome smislu vrijedi spomenuti da dok književnost predstavlja "studiju i mogućnost reprezentacije" (isto), trauma je ilustrativni primjer "krize represen- tacije" (isto),⁷ pa je stoga sam žanr književnosti svjedočenja temeljen na izuzet- no složenim unutaržanrovskim tenzijama između iskazivog i neiskazivog, repre- zentativnog i nereprezentativnog. Na te tenzije upućuje i sam naslov prve knjige S. Aleksievič (tko je / čije je lice rata, ima li rat lice?), a o njima svjedoči i specifična, polifonična struktura sabranih svjedočenja, u kojoj se nizovi priča svjedo- ka slažu stvarajući koncentrične krugove, pri čemu je središte – kao što sugerira i naslov *Rat nema žensko lice* – negacijsko, nevidljivo, odnosno nepostojeće (Sho- shana Felman bi u skladu sa svojom teorijom traume naglasila da je središte ni- jemo, da ono – u skladu s time što mu sadržajnu jezgru čini traumatično iskustvo – "ostaje neizgovoreno").⁸ Zbog rascijepa između traumatičnog iskustva i identi- teta, odnosno Ja svjedoka, svaki se pojedinačni govor o traumi (i govor traume) "neizbježno suočava s problemom nalaženja adekvatnih diskurzivnih sredstava" (Ušakin 2009: 16) te se traumatično iskustvo nikada ne nadaje u formi narativno sređenog, "jednostavnog sjećanja" (Caruth 1995: 151), često se, kao što je pozna- to, javlja u obliku snova, *flashbackova*, amnezijских "rupa u sjećanju", fragmentata itd., te ne može postati "pripovjedno sjećanje" koje bi se moglo uključiti u cjelo- vitu povijesnu priču" (isto: 153). Caruth nastavlja: "povijest koju nam *flashbacko- vi* govore [...] stoga je povijest koja doslovce nema svoje mjesto, ni u prošlosti, u kojoj nije u potpunosti doživljena, ni u sadašnjosti, u kojoj njezine slike i odredbe nisu posvema razumljive" (isto; usp. LaCapra 2001: 186). (U tome je smislu vi- lo zanimljiv predložak za analizu ruski film *Lopov – Vor* redatelja Pavela Čuhra- ja iz 1997. u kojem se pamćenje glavnog junaka Sanje na traumu gubitka oca iz djetinjstva prikazuje uz pomoć različitih *flashbackova* i fantazmagoričnih scena koje su izvan kontrole svjedoka-odrasloga čovjeka, odnosno izlaze iz podsvje- snog, "neprerađene svijesti", onoga što, kao dječak, Sanja nije mogao integrirati u simboličko.) Tekstovi-svjedočenja koje je sabrala Svetlana Aleksievič u knji-

⁷ Kao što je isticao i I. Kertész, podtavajući sljedećom izjavom neizgovorivosti traume, odno- sno ne-jezičnost traumatičnoga iskustva: "Pisac je holokausta svugdje i na svakom jeziku duhov- ni prognanik, koji će uvijek svoje pravo na intelektualni azil zatražiti na stranom jeziku" (Kertész 2004: 253, 268). O simboličkoj amorfnosti jezika traume vrlo ilustrativno govore broju primjeri u kojima svjedoci i svjedokinje posežu za primjerima iz književnosti na mjestima na kojima je traumatično iskustvo neizgovorivo, pa se jedan svjedok pita: "Kako je ondje u bajci? Ja sam tob iz čarobne Aladinove svjetiljke" (CM: 79); jedna svjedokinja, govoreći o traumi čekanja sina u bojišta, navodi: "Čekala sam ga, kao kod Simonova: čekaj me, i ja ću se vratiti" (isto: 74); a jedno svjedok govori: "Čovjek ne umire kao na filmu. Ne umire on po Stanislavskom. Metak u glavu – zamahne rukama i padne. Zapravo je ovako: metak u glavu, mozak leti na sve strane, a on za njim trči, može i pola kilometra trčati i loviti ga" (isto: 41).

⁸ U tom je kontekstu promišljanja same kompozicije knjiga S. Aleksievič znakovito što *Rat ne- ma žensko lice* započinje stihovima antologijske pjesme-poeme O. Mandelštama *Stihovi o nepo- znatom junaku (Stihi o neizvestnom soldatu)*. Naime, riječ je ne samo o najduljem nego i o naj- zagnjetljivijem Mandelštamovu tekstu, u kojem, po riječima O. Lekmanova, "svaka je riječ ovdje smotuljak i smisao iz nje viri na različite strane te se ne usmjeruje prema jednoj formalističkoj točki" (Lekmanov 2013).

gama *Rat nema žensko lice i Dječaci od cinka* posebno su zanimljiv predložak za analizu spomenute problematike. Naime, u njima čitatelj svjedoči opetovanim pokušajima svjedoka da traumatično iskustvo integriraju u simboličko tako da ga kronološki i prostorno lokaliziraju i narativno "discipliniraju" na različite načine, prije svega upravo uz pomoć tijela kao uobličene, diskretne, zatvorene materije (v. rad J. Užarevića u ovome zborniku) koja je "prostorno, vremenski i strukturno zatvorena" (isto).

3. Tijelo i trauma

O povezanosti traume i fizičkog tijela subjekta koji prolazi kroz traumatično iskustvo govori i etimološko porijeklo riječi (od grč. τραύμα, što doslovice znači "fizička rana" nanescena vanjskim izvorom).⁹ Narativizacija traume uz pomoć tijela kao medija prijenosa iskustva već je neko vrijeme predmet zanimanja različitih znanstvenika (u ovom se zborniku temom odnosa između tijela i traume bavi Renate Lachmann, i to na primjerima Šalamovljevih *Kolymskih priča* – *Kolymskie rasskazy*, usp. i Jurgenson 2005) i ta se veza – između materijalnosti tijela/narativa i nematerijalnosti traumatičnoga iskustva/njegove (ne)izgovornosti – zapravo logično nameće.¹⁰ Između ostalih je i Shoshana Felman u svojoj briljantnoj studiji *Pravno nesvjesno. Sudenja i traume u dvadesetom stoljeću* (*The Juridical Unconscious: Trials and Traumas in the Twentieth Century*, 2007) detaljno analizirala K-Zetnikovo padanje u nesvijest tijekom svjedočenja Eichmannu, navodeći da je svjedok tim činom izveo, tj. dramatizirao nesposobnost govorenja o traumi. Padom u nesvijest svjedok je posvjedočio "svojim nesvjesnim tijelom. Ojedom u svjedočenje provaljuje tijelo. Tijelo koje govori postalo je tijelom koje umire.

⁹ E. Rožddestvenskaja u tekstu *Riječima i tijelom: trauma, narativ, biografija* (*Slovami i telom: trauma, narrativ, biografija*) piše o zanimljivome slučaju prevladavanja traumatičnog iskustva uz pomoć plesnih improvizacija, koje djeluju poput svojevrsnih terapija umjetnošću. Polazeći od pretpostavke da nam "znakovi tjelesnosti i emocionalnosti mogu pripočeti više nego što su pri-povjedač/pripovjedačica sposobni zadržati u fokusu svoje nepostredne pažnje" (Rožddestvenskaja 2009: 114), autorica svjedočno naglašava sljedeće pitanje (koje si i mi postavljamo u ovome radu): "Je li život tijela narativan, pripovjedan?" (isto: 113).

¹⁰ Naime, kao što je Shoshana Felman uvjerljivo argumentirala analizirajući Camusevu *Kugu*, traumatični je događaj onaj "koji je u *povijesnom smislu nemoguć*: događaj bez referenta" (Felman i Laub 1992: 102). Kao ni u kugu u Camusevu tekstu tako ni u holokaust zapadni svijet (dugo) nije vjerovao: "U kugu (holokaust) ne vjeruje se jer ne uključuju niti ih je moguće uokviriti postojećim referentnim okvirima (znanja ili vjerovanja). Budući da je naša predodžba stvarnosti oblikovana uz pomoć referentnih okvira, sve što je izvan njih, bez obzira na to koliko to bilo neminovno ili u drugom smislu vidljivo, ostaje u povijesnome smislu nevidljivo, nestvarno te se s time možemo suočiti jedino uz pomoć sistematskog nevjerovanja" (isto: 103). Teza Sh. Felman jest ta da je upravo zbog nemogućnosti da se zamisli duboko, krajnje neljudsko zlo, Camusu bio potreban stvarni (u značenju materijalno provjerljivog, vidljivog, dokazivog) medij, poput kuge, "kako bi dobio uvid u povijesnu stvarnost, kao i u posvjedočenu povijesnu vjerodostojnost njegove nezamislivosti" (isto: 195). Sličnom analogijom, naša je teza u ovome radu da upravo tijelo funkcionira kao materijalno provjerljiv, moguć medij putem kojeg svjedoci dobivaju uvid u stvarnost vlastite traume.

Umiruće tijelo svjedoči traumatično i šutke, onkraj kognitivnih i diskurzivnih grana svjedokova govora" (Felman 2007: 195).¹¹

U djelima zbitkama svjedočenja koja je sabrala Svetlana Aleksievič ta se povezanost redovito i opetovano nadaje, pa jedan od svjedoka, primjerice, govori o tome da su veterani rata u Afganistanu po povratku "hodali pogrbljeno. Pola sati se godine vezao uz krevet kako bih izravnao leđa" (*CM*: 67); upravo takvu i sljedeći primjeri govore o tome da tijelo može svjedočiti, i to mimo i izvan svjesnih i osvjještenih, kognitivnih granica spoznaje. U knjizi *Dječaci od cinka* tako nalazimo na sljedeći primjer, u kojem se upravo jezikom tijela iskazuje neizgovornost:

Časnik je doputovao u Savez na poslovni put. Otišao je k frizeru. Frizerka ga je posjela u stolicu:

– Kako je u Afganistanu?

– Normalizira se...

Nakon nekoliko minuta:

– Kako je u Afganistanu?

– Normalizira se...

Prođe neko vrijeme:

– Kako je u Afganistanu?

– Normalizira se...

Otišao se, otišao. U salonu se čude:

– Zašto si mučila čovjeka?

– Kada ga pitam o Afganistanu, kosa mu se digne – lakše ju je šišati (isto: 66).

Navedeni primjer neobično dobro ilustrira fizičku/tjelesnu reakciju kojom svjedok ukazuje na značenje koje ne može artikulirati, dok neusuglašenost riječi koje izgovara ("Normalizira se") s nevoljnim i nekontroliranim reakcijama njegovā tijela (koje sugeriraju da je stanje daleko od normalizacije) govori o tome da jezik

¹¹ J. Wilkinson je tako istaknuo da nam u Lanzmannovu dokumentarnom filmu *Shoah* "ostim teksta sjećanja informaciju [...] prenose intonacija i izraz lica" (Wilkinson 1997/1998: 109–110). U radu o traumatografiji logosa ruska kulturologinja T. Vajzer, analizirajući poeziju posliovjetskog vremena s obzirom na načine na koje su u njoj konceptualizirana traumatična iskustva, dotaknula se i veze pjesničkog i tjelesnog, naglašavajući pritom da je za retoriku nove poezije karakteristična deformacija "normativnih formi tjelesnosti (izbrisana lica, zaboravljena usta, nepostojanje prepoznatljive oblika tijela)" (Vajzer 2014). Uostalom, svakako najdirljiviji i najviše uznemirujući dijelovi Kertészova *Čovjeka bez sudbine* oni su u kojima svjedok, autorsko Ja, svoju preobrazbu u "muslimana" artikulira prelamajući je kroz doživljaj tijela i tjelesnosti: "Svakog me dana na tom sve čudnijem, sve udaljenijem predmetu, koji mi je nekoć biova dobrim prijateljem, nešto iznenadivao, jer se pojavljivao neki novi kvar, neka nova gadost. No, ipak je to bilo moje tijelo. Nisam ga više mogao ni pogledati bez zdvajanja, bez nekakve preneraženosti i zgroženosti; valjda se zato nisam više ni skidao prije umivanja, ne računajući pritom samo na moj oklon prema svakom suvišnom naporu, zazor od hladnoće, a naposlijetku i od cipela" (Kertész 2003: 164; vidi također 166, 184). Na samom koncu upravo vlastito tijelo svjedoka postaje njegovu izvanjske Drugo: "*Hast du Durchmarsch?*, odnosno imam li proljev, *na što će moj glas* – što me donekle i zateklo, ne bih znao zašto, no ipak se upravo to dogodilo – *reći* – *Nein*, valjda, još uvijek vjerujem, samo iz puke taštine" (isto: 192, istaknula D. L. V.).

tijela ima iznimnu sposobnost i moć svjedočenja onkraj kognitivnih granica svjedokova govora. Zanimljivo je da svjedoci, i to posebice oni muškoga roda, unaprijed strepe od svoje narativne nekompetencije pa svjedočenje često počinju iskazivati njem da "ne znam ni o čemu bih pričao: o tome kako se i danas bojim miraka?" (isto: 17) i slično. Nakon početnih nesigurnosti svjedočenje se ipak, čak i mimo svjesne volje samog svjedoka, nastavlja (jedna je svjedokinja, primjerice, istaknula: "To ne izgovaram ja, moja tuga izgovara..."; U vojny: 154), što nas navodi na zaključak da se narativizacijom traume u žanru svjedočenja obrću uloge između subjekta i objekta iskazivanja, odnosno potvrđuje se teza da subjekt "može podvrgnuti objekt predodžbenoj djelatnosti svoje svijesti jedino ako se *ne osjeća ovisnim o njemu, ako ga može motriti izvana i ne biti uvučeni u vremenitu struju njegova nastajanja*" (Bibi 2000: 521; istaknula D. L. V.; usp. i Lugarić Vukas 2014).¹² Na ključnim i za svjedoka očito posebno bolnim mjestima govor svjedoka preuzima formu jezika tijela i/ili jezika o tijelu, odnosno traumatično iskustvo reprezentira se i artikulira kroz konceptualne prizme koje Sergej Ušakin naziva semiotizacijom pokreta i semotizacijom jezika. U daljnjoj ćemo analizi te dvije konceptualne prizme raščlaniti i prikazati na različitim primjerima jer se njima impliciraju dva različita poimanja tijela. Naime, u prvom slučaju tragovi iskazivanja traume nevoljnim, automatiziranim tjelesnim reakcijama svjedoka ostaju vidljivi u svjedokovu govoru, a samo tijelo funkcionira kao *biološka damost/materija*. U drugome se slučaju svjedoci referiraju na tijelo i tjelesnost osviješteno i voljno, a samo tijelo funkcionira kao *eksterna referenca, odnosno kao određena struktura svijesti i spoznaje*.

3.1 Jezik tijela

Jezikom tijela govori se kroz trenutke nijemosti, neočekivane za čitatelja i za samoga svjedoka. Pritom nijemost promatramo kao nešto "neusporedivo puno više od nesposobnosti ili nevoljkosti za komunikaciju" (Benjamin prema Felman 2007: 57), odnosno kao fizički (psihosomatski) simptom koji se očituje kod subjekta koji su proživjeli neizgovorivo iskustvo. Tako jedna inače prilično elokventna svjedokinja koja vrlo detaljno opisuje svoj strah prije nego što je ubila prvog čovjeka, u trenutku kada počinje njezino očito najdublje traumatično iskustvo, postaje nijema:

[...] Ništa o njemu ne znam, ali sam ga ubila.

Zatim je to prošlo. I evo kako... Kako se to dogodilo... [...] Nakon toga koliko god da sam ubijala, više mi nije bilo žao. [...]

Vratila sam se iz rata sjeda. Dvadeset i jedna godina, a ja sva bijela

(U vojny: 25).

¹² U tom bismo se smislu složili sa S. Ušakinom, koji sugerira da traumu valja promatrati ne samo kao *događaj* koji je zauzeo određeno vrijeme i određeni prostor nego prije svega kao proces. Odnosno, traumu valja promatrati "istovremeno i kao događaj koji je radikalno promijenio život i kao proces koji nastavlja utjecati na odnose ljudi prema svojoj prošlosti te na njihovo poimanje sadašnjosti i budućnosti" (Ušakin 2009: 7).

U tom je iskazu prije svega zanimljivo to što svjedokinja govoreći o ubijenoj osobi upotrebljava sadašnje vrijeme ("ništa o njemu ne znam"). Taj naizgled nevažan aspekt njezina iskaza signalizira da traumatično iskustvo u svijesti svjedoka često postoji kao "fiksirano ili zamrznuto u vremenu" (Leys 2000: 2), opire se reprezentaciji kao događaj koji pripada povijesti te ga subjekt – kao u navedenom primjeru – doživljava kao vječnu sadašnjost (svjedok je tijekom iskazivanja uvučen u struju njegova nastajanja, o čemu smo prije pisali). Promjena ritma govora koji slijedi ritam naviravanja sjećanja te nemogućnost da se izraze ključni trenuci traume u slijedećem su primjeru reprezentirani uz pomoć dinamične smjene eliptičnih i uskličnih rečenica i trenutaka nijemosti, koji svjedoče o tome da trauma, kao što je pisao Sergej Ušakin, "nije samo iskustvo fizičkoga gubitka, nego i fizički osjećaj simboličke nedostojnosti, nesposobnosti izlaganja priče o onome što se dogodilo" (Ušakin 2009: 35). Istovremeno, u tim se slučajevima upravo govor/jezik nadaje kao središnji topos realizacije sjećanja na traumatično iskustvo, iz čega bi slijedilo da govor/jezik ne služi samo kao sredstvo opisa realnosti i sjećanja, nego kao takav predstavlja samu traumu (Vajzer 2014).¹³ Slijedimo li i dalje argumentacijsku liniju T. Vajzer u tekstu *Traumatografija logosa: jezik traume i deformacija jezika u postsovjetskoj poeziji (Traumatografija logosa: jazyk travny i deformacija jazyka v postsovjetskoj poezii, 2014)*, mogli bismo zaključiti da u procesu obrade traumatičnoga iskustva sam jezik (tijela) funkcionira kao simptom iscjeliteljske subjektiviteta, koji se nanovo strukturira upravo uz pomoć "rada jezika" (isto).

[...] Eksplozija... Fontana svjetla... I to je sve...

Dalje je bila noć... Mrak... Otvorio sam jedno oko i gledam po zidu: gdje sam?

U bolnici... Dalje provjeravam: ruke su mi na mjestu? Na mjestu. Niže... Dlan se rukama... Gdje su mi noge? Moje noge!!

(*Okreće se prema zidu i dugo ne želi govoriti.*)

Zaboravio sam sve što je bilo prije... Najteža kontuzija... Cijeli sam svoj život zaboravio... Otvorio sam putovnicu i pročitao svoje prezime... Gdje sam se rodio. U Voronežu... Trideset godina... Oženjen... Dvoje djece... Malene...

Nijednog se lica nisam sjećao...

(*Ponovo dugo šuti. Gleda u strop*) (CM: 51).

I slijedeći primjer potvrđuje spomenutu tezu. Naime, drugi se svjedok, filolog po zanimanju, u svojim prisjećanjima prestano koleba između želje da svjedoci

¹³ Polazeći od teze da se trauma opire "figurativnoj reprezentaciji i narativizaciji uz pomoć tradicionalnih sredstava historioškoga diskurza" (Vajzer 2014), ruska znanstvenica naglašava da u procesu rada na traumatičnom iskustvu jezik postaje glavni topos realizacije traume u tom smislu što je uvodi "u diskurzivni prostor" (isto), pa se uloga jezika u svjedočenjima ne svodi samo na funkciju opisa, odnosno prikaza i izricanja stvarnosti i iskustva. Govor je trauma sama, pa stoga vrijedi govoriti ne samo o jeziku svjedočenja nego i o jeziku-svjedočenju. Sličnu tezu, po kojoj je sam jezik mjesto traumatičnoga iskustva, razmatra i I. Sandomirskaja u knjizi *Blockada u riječi...*, u kojoj nalazimo izraze poput "distrofične semiotike" subjekta koji stvara u vrijeme blokade Leningrada, pa se govori o jeziku-zakrpi i jeziku distrofične tjelesnosti (prema isto).

i nemogućnosti da izrazi svoje osjećaje, osim uz pomoć – kao i u ranijem primjeru – eliptičnih rečenica i performativnog izvodenja traume jezikom tijela (nervoznim paljenjem cigarete, lupanjem šakom po stolu, prepuštanjem/smirenjem itd.) kada nezgovornost postane potpuna. Premda nam takvo iskazivanje traume može sugerirati da svjedoci svoje emocije proživljavaju prije svega “kao tjelesno iskustvo, a ne kao verbalno kodirano iskustvo” (Kalinin 2013), moguće je i obrnuto objašnjenje: gubitak sposobnosti govora ne mora se promatrati kao kraj govora, nego kao određen tip govora. U tom smislu neizrazivost traume ne znači kraj svjedočenja, nego, upravo suprotno, omogućuje svjedočenje.¹⁴

[...] Što to znači živjeti s ratom, sjećati se? To znači da nikada nisi sam. Uvijek vas je dvoje, ti i on – rat... Mi nemamo puno izbora: zaboraviti i šutjeti ili poludjeti i vikati. Drugo... To nikomu nije potrebno... Ne samo vlastima nego i bliskima. Rodbini. Evo, vi ste došli... Zašto ste došli? Nije to ljudski... (Nervozno pali cigaretu.)

Nekada i ja sam želim napisati sve što sam vidio... Sve... Filološke sam strukture. U bolnici... Bezruki, a na njegovome krevetu sjedi beznogi i piše pismo majci. Malena afganistanska djevojka... Od sovjetskog je vojnika uzela bombon. Ujutro su joj odrezali obje ruke... Napisati sve kako je bilo i ne razmišljati. Padala je kiša... I samo o tome – padala je kiša...

Ne razmišljati – je li dobro ili loše to što je padala kiša. Kiša... Bilo kakva voda tamo nije naprosto voda. Iz pljoske gotovo vrela voda. Gorka okusa... Sakriti se od sunca nemaš gdje...

O čemu bih još pisao?

Krv... Prvi put sam vidio krv, postalo mi je hladno, jako hladno. Zima.

Hladno usred žege od četrdeset stupnjeva... U paklu...

Priveli su dva zarobljenika... Jednog je trebalo ubiti jer u helikopteru nije bilo mjesta za dvojicu, a jedan nam je potreban kao “jezik”. I ja se ne mogu odlučiti: kojega?

U bolnici... Živi i mrtvi su se smjenjivali... I ja ih više nisam razlikovao, jednom sam pola sata razgovarao s mrtvim...

Dosta je!! (Lupa šakom po stolu. Zatim se smiruje) (CM: 57).

Navedeni primjer potvrđuje tvrdnju Agambena (2008: 111 i drugdje) po kojoj do svjedočenja dolazi *ondje gdje je došlo do nemogućnosti izricanja* (kao i da je, slijedom toga, svjedok samo ondje gdje je došlo do desubjektivizacije). U tome smislu upravo medij tijela i tjelesnosti opskrbljuje subjekt novim jezičnim (a time i građanskim) identitetom.

¹⁴ U tom se smislu vrijedi prisjetiti jedne od teza G. Agambena, naime: “Svjedočenje je mogućnost koja se ostvaruje po nemogućnosti izreči i nemogućnost koja dobiva egzistenciju po mogućnosti govorenja. Ta se dva pokreta u nekom subjektu ili svijesti ne mogu niti poistovjetiti niti izdvojiti u dvije nekomunikabilne supstancije. Ta neodvojiva bliskost jest svjedočenje” (Agamben 2008: 103).

Naime, drukčiji stil govorenja svjedoka svjedoči o tome da različita sjećanja izazivaju drukčije tjelesne senzacije, odnosno tempo i ritam disanja se razlikuju (trotočja i eliptične rečenice sugeriraju isprekidano, uznemireno disanje svjedoka) te bismo mogli zaključiti, ponovno se referirajući na Sh. Felman, da u svjedočenje svjedoka “provaljuje” tijelo, čime samo svjedočenje zadobiva oblik kaotične i asocijativne struje svijesti svjedoka i postaje, riječima S. Haynesa, narativno “neobarađena” “košmarna priča o košmaru” (prema Ušakin 2009: 12–13). U tom smislu, kao što je sugerirao i I. Kalinin analizirajući postupak očudenja (rus. *ostranenie*) kao jedan od načina reprezentacije traume, takva “osakaćena”, ‘kljasta’ riječ nosi na sebi neposredan mimetički odraz afekta” (Kalinin 2013), pri čemu samo tijelo, odnosno jezik tijela, mimetički odražava, pa čak i replicira, traumatično iskustvo.

Bilo mi je... Osamnaest godina... Što sam shvaćao? Čitao sam mnogo knjiga o ratu, tamo je sve lijepo napisano. A ja nemam što reći... (Spremam se otići. Neočekivano otvara hladnjak, uzima bocu votke, nalijeva pola čaše i ispija je.)

U vr... mater takav život! Taj rat! Žena je rekla: “Ti si fašist” – i otišla. Kćerkicu je uzela. Sve što sam vam ovdje natrabunjao – šipak! Bajka! Ne poznajem žene i poređak u svijetu... U ratu sam mislio: “Doći ću i oženiti se”. Došao sam – i oženio se. (Nalijeva votku.) Votka... Knjiga i votka... Tu je zbijena tajna ruske duše, tu tražite temelj ruskog patriotizma. “Ti si fašist” – i otišla. Neka su proklete mumije Kremlja!! Njima je potrebna svjetska revolucija... A ja imam jedan život... Jedan život! Sjećam se očiju psa koji je sjedio uz poginulog vojnika... E-e-e... Vražje mumije! Jučer sam sanjao... Ljudi su jurili brzinom topovskog metka i djelovali su kao topovski metci. Padale su bombe... Nisam znao da su to bombe – svi su ljudi mrtvi, a autobus i stvari su cijeli... Apsolutno! E-e-e... Volim! Ja je volim... Druge žene nisam poznavao... Pljujem ja na rat! Junaci? Junaci su ljudi kao i svi drugi: lažljivi, pohlepni i pijandure. Ne izmišljajte junake... Ne stvarajte ih... Radlje pišite o ljubavi... Na što miriše rat? E-e-e... To je miris ubojstva, a ne smrti... Smrti drukčije miriše... (Nalijeva još votke.) Votku dami ne nudim, a vino, kvragu, vina nemam. Za ljubav! Sami se Afganistanci nisu bojali smrti... Ako se ne boje smrti, kako ih je moguće ugroziti smrću? Mi smo odlučili da su niže nas ako u kućama nemaju kupaonicu i toaletni papir. Pitekanthrop u svakom... U svakom od nas sjedi (CM: 88).

3.2 Jezik o tijelu

Analiza primjera u kojima svjedoci svjedoče jezikom o tijelu, za razliku od onih u kojima svjedoci svjedoče jezikom tijela (a koje smo upravo analizirali), dovodi do ponešto drukčijih zaključaka. Naime, jezikom o tijelu koriste se prvenstveno svjedokinje, i to na nekoliko dominantnih načina: pripovijedanjem o odnosu prema vlastitome tijelu, pri čemu se često kao ključna granica pripovijedanja ističe ona prije i nakon rata, te pripovijedanjem o osjećajima povezanim s gubitkom fizičkih karakteristika ženstvenosti.

Dijeleći odnos prema vlastitome tijelu neprobnoj granicom "prije" i "nakon" i grupirajući cijeli iskaz oko artikulacije tog nerazmjera, ženske su svjedočkinje istodobno posvjedočile o tome da je za njih iskustvo rata ostalo u sjećanju kao iskustvo koje je neraskidivo povezano s tijelom i tjelesnošću. Subjekt u tome slučaju posredno svjedoči o tome da upravo tijelo u ratu postaje objekt društvene i ideološke kontrole *par excellence*. Rat se u tom procesu osvjješćavanja vlastitoga tijela i vlastite tjelesnosti kao objekta kontrole nadaje kao rez koji dezintegrira osjećaj vlastite cjelovitosti te se tim osjećajem nesklada u bivanju (ženskim) tijelom u (muškome) ratu slama konzistentnost i kontinuitet identiteta svjedokinje. Rječite su u tome smislu misli veteranke koja je svomu budućem suprugu naglasila da "mora od nje prvo napraviti ženu":

Ne mogu... Ne želim se sjećati. Tri sam godine provela u ratu... I tri se godine nisam osjećala kao žena. Moj je organizam zamro. Nisam imala menstruaciju, nikakvih ženskih želja nisam imala. A bila sam lijepa... Kada me je budući muž zaprosio... To je bilo u Berlinu, kod Reichstaga... Rekao je: "Rat je gotov. Ostali smo živi. Posrećilo nam se. Oženi se mnome." Htjela sam zaplakati. Viknuti. Udariti ga! Kakva to ženidba? Sada? Usred svega toga – udaja? Pogledaj me! Najprije od mene napravi ženu: poklanjaj mi cvijeće, zavodi me, govori mi lijepe riječi. Tako to želim! Tako ću čekati! Skoro da ga nisam udarila... Htjela sam ga udariti...

No ne mogu pripovijedati. Nemaš snage... Trebalo bi sve još jednom proživjeti... (U vojny: 6).

Istodobno, prelamajući traumu kroz prizmu tjelesnosti, gotovo sve svjedokinje svoju identifikaciju na ovaj ili onaj način povezuju s esencijalističkim ideologijom "žena = tijelo", odnosno "tijelo = žena".¹⁵ U kontekstu poistovjećivanja sugovornica S. Aleksievič s ideologijom koji neraskidivo povezuje ženu i tijelo ističemo da postoje stanovite razlike u razini autoidentifikacije, koje potvrđuju da je on nametnut "izvana", odnosno nije inherentan predodžbi subjekta o njemu samome/njoj samoj. Tako s jedne strane nailazimo na svjedočenja žena koje su u ratu i nakon njegova završetka patile zbog toga što su "izgubile žensko lice", koje se osamljuju u svojim sjećanjima na "ženstvenu" mladost i sjećaju se rata uz pomoć (autoironičnog i humorističnog) prisjećanja na to kako su nosile nezgrapne muške hlače, a s druge – nailazimo na svjedočenja žena koje su nakon rata "s užasom pro-matralne suknu", ne smatrajući čin odijevanja suknje korakom bliže svojoj (tobozne) izgubljenosti ženstvenosti, nego primjećujući samo ograničavajuće, sputavajuće aspekte toga odjevnog predmeta:

¹⁵ Svakako je zanimljivo da popularnost sovjetske ikone rata Zoje Kosmodemjanske nije započela nakon što je javnost saznala za njezinu poštivnost na prvoj liniji bojišta, nego nakon što je fotograf Sergej Strunnikov objavio fotografiju koja je isticala njezinu tjelesnost, pa čak i erotičnost: na toj su fotografiji prikazane njezine obnažene grudi. Pozornost svakako privlači to što je na sljedećim figurativnim prikazima Kosmodemjanska prikazana prije svega kao androgina figura.

U ratu sam se toliko promijenila da me po povratku kući mama nije prepoznala. [...] Kod nas se sve utapa u cvijeću, svaki dan promatram kroz prozor more, i venem od boli, ja do danas nemam žensko lice. Često plačem, svakodnevno jadicujem. U svojim sjećanjima... (isto: 37).

Vratila sam se i sve je trebalo početi ispočetka. Učila sam hodati u cipelama, na bojištu smo tri godine bili u čizmama. Navikli smo se na remenje, uvijek stegnuto, činilo nam se da odjeća na nama sada visi kao vreća, osjećas se nekako neudobno. S užasom sam gledala suknu... Haljimu... Na bojištu smo cijelo vrijeme bili u hlačama, navečer bismo ih prale, stavljale pod sebe, liježeš, čine se izglačane. [...] Kako da naučim hodati u suknji? Noge kao da su zavezane (isto: 28).

Vrijedi primijetiti da iskazi različitih svjedoka i svjedokinja o traumatičnim iskustvima na temelju jezika o tijelu u tematskom, pa čak i stilskom smislu zapanjujuće nalikuju jedan na drugi, odnosno ponavljaju se ili se uz manje ili veće izmjene variraju uvijek isti ili slični iskazi: za žene su osobito traumatični činovi rezanja kose, izostanka menstruacije, teško podnose zabijev da se preobuku u vojničke odore te se s naporom nose s osjećajem da zbog toga "nisu dovoljno lijepe i privlačne" (jedna je svjedokinja istaknula: "Strašno sam se bojala da ću – nakon što me ubiju – ležati ružna", Isto: 97; ili "Do kraja je ostao samo jedan strah – biti ružna nakon smrti. Ženski strah..."; Isto: 118). Muškarci pak osjećaju da su njihova tijela – suprotno očekivanjima – reagirala strahom i sramom, što – odgojeni na kultu hrabroga ratnika koji treba štiti svoju domovinu – nikako nisu smjeli osjećati, te je zbog toga njihov osjećaj vlastite muškosti stavljen na ozbiljnu kušnju, kao što ilustrira sljedeći primjer:

Brzo sam pobjegao iz kuće... Otišao sam na studij... Djevojka me je čekala! "No – mislim – povalit ću je prvi dan... Prvi dan ću je poševiti..." A ona malo – u moju ruku s ramena: "Ona ti je sva u krvi". Tako mi je odrezala libido na tri godine, tri sam se godine bojao prići ženi. Odgajali su nas: moraš štiti domovinu, štiti svoju djevojku... Ti si muškarac... Svidala mi se skandinavska mitologija, volio sam čitati o Vikinzima. Kod njih je sramota ako muškarac umre u krevetu. Umirali su u ratu. Od petogodišnjeg su uzrasta dječake navikli kavalari na oružje. Na smrt. Rat nije vrijeme za pitanja: jes li ti čovjek ili drh-teća tvar? Vojnikovo je poslanje – ubijati, ti si stroj za ubijanje. Imaš istu ulogu kao topovski metaak ili automatska puška. To ja sada filozofiram... Želim shvatiti sebe... (CM: 50).

Repetitivnost iskaza ne svjedoči o tome da svi doživljavamo tijelo na isti/sličan način, nego prije svega o tome da je upisivanje diskursa ženskosti/muščnosti u tijelo podložno manipulativnim strategijama nositelja moći. Tijelo se u tom kontekstu nadaje kao određeni oblik znanja, određeni simbolički prostor, odnosno kao određeni društveni, filozofski i ideološki konstrukt, te se stoga i (samo)spoznaja pojedinca o vlastitome tijelu konstruira na temelju društvenih predodžbaba (žena mora biti plodna i poželjna; muškarac mora biti hrabar i beskompromisan). Oduo-

sno, prakse iskazivanja traume kroz prizmu jezika o tijelu u svjedočenjima koja je sabrala S. Aleksievič redovito sadrže trag normativnih, stereotipiziranih i klišeiziranih ideala,¹⁶ pa bismo mogli zaključiti da svjedoci – oslanjanjem na kulturne resurse toga tipa (stereotype, predodžbe, imageme) koji se odražavaju u njihovim iskazima – pokušavaju *zabilježiti i fiksirati traumu kao nešto izvanjsko u odnosu na sebe*. Naime, stereotipi s jedne strane funkcioniraju kao mehanizam koji omogućuje da “traumatično iskustvo postane komunikativno” (Kalinin 2013), no, s druge strane, mogu se promatrati i kao mehanizam zaštite i kompenzacije time što svjedoku nude diskurz koji je u načelu izvanjski od njega samoga jer tijelo u njima funkcionira – kao što smo prije spomenuli – kao eksterna referenca, odnosno kao određena struktura svijesti i spoznaje.

4. Umjesto zaključka

Spomenimo, umjesto zaključka, i ovo: usporedna analiza dviju knjiga, pri čemu su u prvoj sabrani iskazi isključivo ženskih svjedokinja, prvoborki u Drugome svjetskom ratu, a u drugoj je riječ o svjedočenjima u pravilu muških svjedoka, vojnika rata u Afganistanu (uz česta, ali ipak manje dominantna svjedočenja majki koje su izgubile sinove), pokazuje – osim da drukčiji politički i ideološki konteksti dvaju ratova bitno utječu na (ne)uspješnost poslijeratne adaptacije veterana i veteranki na svakodnevni život¹⁷ – i da je uloga tijela i tjelesnosti u reprezentaciji i prenoše-

¹⁶ Svjedočenja muških svjedoka gotovo bez iznimke zrcale rodno obilježen stereotip ratnika, pa tako jedan svjedok govori: “Nemojte misliti da smo bili supermeni... Da smo s cigaretom među zubima sjedili na ubijenima i otvarali konzervu pirjanoga mesa... Lubenice da smo jeli... Vraga! Obični momci. Na našem je mjestu mogao završiti bilo tko” (CM: 64). Ženske svjedokinje pak često govore o različitim tjelesnim senzacijama (poput “posjedjela sam”, “tijekom rata sam našla deset centimetara”, “izgubila sam menstruaciju”, “prestala sam se osjećati kao žena” itd.), često svjedoče o tome da su ih drugi percipirali kao “slabiji spol” (jedna svjedokinja prisjeća se ovih riječi vojnika: “nikada se nisam borio sa ženama. Vi ste sve prelijepe... A naša propaganda ponavlja da u Crvenoj armiji ne ratuju žene, nego hermafroditi...”, U vojny: 26) te da su one same imale poteškoća u povezivanju svoje ženskosti (ženske tjelesnosti) s “muškim” ratom. Predodžba žena o sebi samima u ratu oslanja se na stereotip o ženi kao majci i supruzi (društvena i politička rezonanca toga stereotipa bitno je ojačala nakon novog obiteljskog zakona iz srpnja 1944. te, poslijedično, nakon uvođenja državnih nagrada koje su se dodjeljivale majkama s najviše djece), a nemoćnošću spajanja vlastitoga identiteta s tim društvenim ulogama slama u njihovoj spoznaji autostereotip o ženi kao simbolu senzualnosti, zavodljivosti i reproduktivnosti. U tome je smislu vrlo zanimljiv primjer junakinje Vere iz romana-epopeje V. Grossmana *Život i slabina* koja je, boraveći na fronti u Stalingradu, “neprekidno strepila za dijete. Hoće li se roditi bolesno, hoće li mu naškoditi što Vera živi u zagušnjivom i zadimljenom podzemlju i što zemlja svaki čas podrhtava od bombardiranja. U posljednje vrijeme često joj je bilo mučno, vrtjelo joj se u glavi. Kako se tužan i zaplašen, kako žalostan ima roditi dječak ako majčine oči sve vrijeme gledaju ruševine, vatru, rasipanu zemlju, zrakovolove s crnim križevima na sivom nebu. Možda čak i čuje odjek eksplozija, možda njegovog maleno zgrčeno tijelo zamire dok zvižde bombe i glavica se uvlače u ramena” (Grossman 2011: 271). Pritom je svakako zanimljivo to što Vera u trenucima svoje strepnje za nerođeno dijete nije bila trudna niti je planirala trudnoću.

¹⁷ Zbog drukčijeg političkog i ideološkog konteksta rata u Afganistanu veterane toga rata često se naziva “žrtvama političke pogreške” te je spoznaja o tome da u Afganistanu zapravo nisu, kao

nju traumatičnoga iskustva do određene mjere rodno obilježena. Kao što smo viđjeli, i muški i ženski sugovornici S. Aleksievič neizgovornost traume vrlo često kompenziraju jezikom tijela (primjerice, ritualiziranim tjelesnim radnjama, poput nervoznog ustajanja sa stolice tijekom svjedočenja, nalijevanja i ispijanja votke, makinalnog paljenja cigarete u izrazito kriznim trenucima ili nijemošću), no muški svjedoci pamćenje traume puno rjeđe pokušavaju iskazati jezikom o tijelu, a puno češće postupcima ponavljanja simboličkih klišeja i okamenjenih formi komunikacije (psovski, uzvika, proklinjanja itd.). Zbog toga su njihova svjedočenja nerijetko obilježena “narativnim fetišizmom”¹⁸ koji, kao što je poznato, oslobađa jući pojedinca od “nužnosti osmišljavanja svoga identiteta u ‘posttraumatičnim’ uvjetima” (Santner 2009: 392) funkcionira kao jezično sredstvo zaštite subjekta od novog proživljavanja traumatičnog iskustva tijekom procesa prisjećanja. Pri tom je zanimljivo to što postupci povezani s “narativnim fetišizmom” ne stvaraju simboličko prostranstvo za ublažavanje posljedica traume, nego upravo suprotno: uvjeravaju govornika da razloga za strepnju i strah nije ni bilo.

Istodobno, kao što smo vidjeli u poglavlju posvećenom aspektima uporabe jezika o tijelu, svjedočenja sugovornika i sugovornica S. Aleksievič ne zbivaju se u društveno-kulturnom vakuumu, odnosno tradicija i rodni stereotipi “imaju ulogu modela, simboličkih sablona, u koje se upisuje novo povijesno iskustvo” (Alaniz 2009: 33). Stoga se vrijedi zapitati nisu li tijelo i tjelesnost u svjedočenjima o proživljenom traumatičnom iskustvu također odraz “narativnog fetišizma” koji svjedoku, doduše, omogućuje izricanje (traume?), ali mu istodobno nudi prosvjet za sklanjanje od traume u narativnu shemu izvanjsku njemu samome? Iako tako, vidjeli smo u poglavlju o jeziku tijela da tijelo može svjedoku dati novi jezični što se prikazivalo u medijima, gradili mostove i pomagali tamošnjem stanovništvu da iz feudalnoga sustava struktura “svjetlo socijalističko društvo” (CM: 19) bitno otežavala njihovu potrebnu adaptaciju na svakodnevni život (pa je u javnosti cirkulirao stereotip o “Afganistanima” koji ih je prikazivao kao bandite i propalice). Premda je poslijeratna adaptacija veteranki Druge svjetskoga rata također bila vrlo teška, i to ponajprije zbog opterećenosti tadašnjeg društva različitim rodnim stereotipima (pa je u javnosti cirkulirao stereotip o “djevojci s fronta”, rus, *frontovaja devuška*, zbog kojeg su teže stupale u brak i zasnivale obitelji), nikada se nije pojavila ozbiljna sumnja u to da se ruska Crvena armija borila na strani “pravednika”, a isto je tako vrlo važna bila svijest da je Drugi svjetski rat bio oslobodilački (agresori su došli na sovjetski teritorij a ne obrnuto), za razliku od rata u Afganistanu. Jedan je svjedok tako istaknuo: “Mladi nam se nisu okrenuli. Nismo im jasni. Kao da smo izjednačeni s veteranima Velikog domovinskog rata, no oni su Domovinu štitali, a mi? Mi smo bili u ulozi Nijemaca – kako mi je to objašneno jedino mladić” (isto: 17).

¹⁸ Prema tumačenju E. Santnera, “narativni fetišizam” označava “strukturiranje i uporabu narativa čiji je svjesni ili nesvjesni cilj u brisanju tragova one traume ili gubitka koji su u prvom redu i dali život tome narativu” (Santner 2009: 392). Postupci koji se povezuju s “narativnim fetišizmom” istodobno se mogu promatrati i kao pokušaji svjedoka da svoje traumatično iskustvo pripovjedno oblikuju. S. Ušakin u predgovoru spomenutom zborniku o traumi navodi: “Ljubna svoga vlastitoga mjesta, ta se neizraziva sjećanja nerijetko kompenziraju nametljivim gestama, simboličkim klišejsima, ritualiziranim radnjama – odnosno onim automatiziranim, strogo strukturiranim vanjskim oblicima čija reprodukcija ne zahtijeva rad vlastitoga pamćenja” (Ušakin 2009: 14).

identitet zahvaľujući kojemu neizrecivo, u svojoj nijemosti, zadobiva formu iska-
za. Unatoč tomu vrijedi se zapitati postoji li tijelo *samo* kao biološka/materijalna
danost? Ili je ono uvijek i biološka / materijalna danost i eksterna referenca/struk-
tura svijesti? Polazeći od toga, jesu li i prakse autoreprezentacije i reprezentacije
traumatičnog iskustva koje se nadaju kao imanentne i autentične (tjelesne, odno-
sno nevoljne, poput "muškošću" obilježenog čina lupanja šakom po stolu, kao i ti-
plač svjedokinja) zapravo simbolički i ideološki konstruirane? Odnosno, ako je ti-
jelo topos odigravanja traume *par excellence*, omogućuje li ono ipak, u kontekstu
analizirane teme, integraciju traume u simboličko?

Literatura

- Agamben, G. 2008. *Ono što ostaje od Auschwitza* (preveo M. Kapić). Zagreb: An-
tibarbarus.
- Alaniz, H. 2009. "Osobennosti nacional'noj smerti: hospis v Rossii", u: *Travma: Punkty. Sbornik statej*, ur. S. Ušakin, i E. Trubina. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, str. 346–386.
- Aleksievič, S. 2006. *Činkovye mal'čiki*, na: <http://www.alexievich.info/knigi/Zin-kovyRus.pdf>, 17. veljače 2015.
- Aleksievič, S. 2012. *U vojny ne ženskoe lico*, na: <http://www.alexievich.info/bo-oksRu.html#1>, 17. veljače 2015.
- Biti, V. 2000. *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Butler, J. 1993. *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of "Sex"*. New York, London: Routledge.
- Caruth, C. (ur.). 1995. *Trauma. Explorations in Memory*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University.
- Caruth, C. 1996. *Unclaimed Experience. Trauma, Narrative, and History*. Balti-
more and London: Johns Hopkins University Press.
- Dubin, B. 2004. "Krovavaja vojna" i "velikaja pobjeda" u: *Otečestvennye zapi-
ski*, 5 (20), na: http://magazines.russ.ru/oz/2004/5/2004_5_5.html, 17. veljače 2015.
- Felman, Sh. 2007. *Pravno nesjesno. Sudeња i traume u dvadesetom stoljeću*
(prevela M. Miladinov). Zagreb: Deltakont.
- Felman, Sh. i Laub, D. 1992. *Testimony. Crises of Witnessing in Literature, Psycho-
analysis, and History*. New York and London: Routledge.
- Feččenko, V. 2014. "Među bednost'ju jezika i bezdnoj reči. Raspad logosa kak
počičeskij process", u: *Novoe literaturnoe obozrenie*, 1 (125), na: <http://maga-zines.russ.ru/nlo/2014/125/25f.html>, 17. veljače 2015.
- Grossman, V. 2011. *Život i sudbina* (preveo F. Cacan). Zagreb: Fraktura.
- Jurgenson, L. 2005. "Koža – metalora teksta v lagernoj proze Varlana Salamova",
u: *Telo v ruskoj kul'ture*, ur. G. I. Kabakova i F. Kont. Moskva: Novoe litera-
turnoe obozrenie, str. 340–344.
- Kalinin, I. 2013. "Istoričnost' travmatičeskogo opyta: rutina, revolucija, repre-
zentacija", u: *Novoe literaturnoe obozrenie*, 124, na: <http://magazines.russ.ru/nlo/2013/124/4k.html>, 17. veljače 2015.
- Kertész, I. 2003. *Čovjek bez sudbine* (prevela X. Detoni). Zagreb: Fraktura.
- Kertész, I. 2004. *Jezik u progonsvu* (prevela X. Detoni). Zagreb: Duriens.
- LaCapra, D. 2001. *Writing History. Writing Trauma*. Baltimore: Johns Hopkins
University Press.
- Lekmanov, O. 2013. "Opyt bystrogogo čtenija. 'Stihi o neizvestnom soldate' Osta-
pa Mandelštama", u: *Novyj mir*, 8, na: <http://magazines.russ.ru/novyj-mir/2013/8/10l-pr.html>, 17. veljače 2015.
- Levi, P. 1993. *Zar je to čovjek* (preveo T. Klarić). Zagreb: Znanje.
- Leys, R. 2000. *Trauma: A Genealogy*. Chicago and London: The University of
Chicago Press.
- Lugarić Vukas, D. 2014. "Witnessing the Unspeakable: On Testimony and Trauma
in Svetlana Alexievich's 'The War's Unwomanly Face' and 'Zinky Boys'", u:
Kul'tura i tekst, 3 (18), str. 19–39.
- Roždčestvenskaja, E. 2009. "Slovami i telom: travma, narrativ, biografija", u:
Travma: Punkty. Sbornik statej, ur. S. Ušakin i E. Trubina. Moskva: Novoe li-
teraturnoe obozrenie, str. 108–123.
- Salecl, R. 2002. *Protiv ravnodušnosti* (preveli N. Jovanović i D. Krišić). Zagreb:
Arkzin.
- Santner, E. 2009. "Istorija po tu storonu principa naslaždenija: razmyslenija o re-
prezentaciji travmy", u: *Travma: Punkty. Sbornik statej*, ur. S. Ušakin i E. Tru-
bina. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, str. 389–407.
- Ušakin, S. 2009. "Nam etoj bol'ju dyšat? O travme, pamjati i soobščestvu", u:
Travma: Punkty. Sbornik statej, ur. S. Ušakin i E. Trubin. Moskva: Novoe li-
teraturnoe obozrenie, str. 5–41.
- Vajzer, T. 2014. "Travmatografija logosa: jazyk travmy i deformacija jezika v post-
sovetskoj poezii", u: *Novoe literaturnoe obozrenie*, 1 (125), na: [http://magazi-
nes.russ.ru/nlo/2014/125/26v.html](http://magazi-
nes.russ.ru/nlo/2014/125/26v.html), 17. veljače 2015.
- Wilkinson, J. 1997/1998. "Izbor fikcija: povjesničari, sjećanja i dokazi" (preveo
M. Gregov), u: *Gordogan*, 18–19 / 43–44, str. 95–112.
- Zlatar, A. 2004. *Tekst, tijelo, trauma: ogleđi o suvremenoj ženskoj književnosti*.
Zagreb: Naklada Ljevak.

ТЕЛО КАК МЕДИУМ
(О ТРАВМЕ И О ВОЙНЕ В ТЕКСТАХ У ВОЙНЫ НЕ ЖЕНСКОЕ ЛИЦО
И ЦИНКОВЫЕ МАЛЬЧИКИ СВЕТАНЫ АЛЕКСИЕВИЧ)

Проанализирован свидетельств, собранные белорусской писательницей Светланой Алексиевич в двух книгах, *У войны не женское лицо* и *Цинковые мальчики*, и опираясь при этом на теории, согласно которым история травмы является историей вытесненного и непроговоренного, в этой статье мы попытались ответить на следующий вопрос: исходя из того, что «травма обостряет ощущение разрыва между опытом, идеями, чувствами, с одной стороны, и формами их выражения, с другой» (Ушакин 2009: 35), следует ли тело – которое в данных сборниках выступает как коммуникативный ресурс, посредством которого собеседники материализуют следы своих утрат, – считать носителем аутентичных (подлинных, достоверных) свидетельств? Что представляет собой тело в контексте жанра свидетельства: биологическую / материальную данность или экстернализованную референцию / структуру сознания? Следует ли тело считать топосом (пунктом) травмы *par excellence*?

NEDOSTOJANSTVENO STARENJE:
ŽENSKO TIJELO U NEVOLJI

Vjerojatno ste ih vidjeli, u kasnu jesen, već gotovo zimi – u vrtovima, u parku – te mliječno ružičaste cvjetove. Drijemaju pod prijavom, vlažnim lišćem... Tako da isprva ne možeš procijeniti jesu li te male tratinčice žive ili su davno umrle. Ako ih primiš u ruke, mirniš će as u nježnu, tužnu prašinu... Osjećaš grubu tugu, pa čak i uznemirenost dok ih gledaš... Uхватиš se kako ih gledaš dok prolaziš pokraj njih i odmah se požuriš da čim prije prođeš. Eto, s takvom bi bezboljom tratinčicom mogao usprediti Annu Petrovnu, junakinju ove priče.

Gennadij Golovin, *Anna Petrovna* (1988: 202–203)

Starenje tijela, čija je povijest ukorijenjena u fizičkim i emocionalnim ožljebima, pretvorilo se u tekst koji Andrea Zlatar naziva “zemljopisnom kartom” individualnih priča (2010: 112). Štoviše, kako se tijelo mijenja s protokom vremena, mijenja se i pamćenje, inače zaduženo za kontinuitet ugroženog identiteta, pa se time iskrivljuje ideja o ličnosti. U pitanje dolazi pojam istine – ustaljene forme i ideje koje proces starenja negira. Čitajući tijela ostarjelih ženskih likova, autori ističu taj proces fokusirajući se na rekonstrukciju i preustroj individualnih ženskih priča. Tjelesnost postaje čin svijesti u dijalogu s okolinom kada se te žene prisjećaju dimenzija svoje istine (izgubljena prošlost) i vraćaju osjećaj svojih prošlih ličnosti.

Ovaj rad istražuje narativne strategije suvremenih ruskih književnih tekstovna Genadija Golovina (*Anna Petrovna*, 1984–1985, u: 1988 i 1990) i Viktorije Tokareve (*Prvi pokušaj – Pervaja popytka*, 1989) te se osvrće na druga relevantna djela koja proučavaju žensko tijelo i njegove transformacije, tj. jezik tijela koje stari. Razmotrit ću ulogu geste, izraza lica i tijelo samo po sebi u pripovijedanju o starijoj osobi, pitajući se je li moguće prodrijeti u skrivene i/ili zamaskirane unutarnje emocije. Moj rad također proučava subjektivno iskustvo ličnosti koja stari, čiji svijet nestaje kako se tijelo sve više nalazi u nevolji. Razmotrit ću relevantne aspekte u temi starenja koji se na Zapadu često stigmatiziraju i marginaliziraju: normalne fizičke promjene, bolest (tj. tijelo koje ratuje protiv sebe), gubitak kontrole nad vlastitim tijelom, mirovina i nakon nje, veze između starije žene i mladeg muškarca, potencijalni i stvarni gubitak seksualne privlačnosti te, kod nekih osoba, “svijet usamljenih, dezorijentiranih tijela” u nevolji (Zlydneva 2005: 250). S posebnim naglaskom na djelima Golovina i Tokareve moj će rad učvrstiti naše